

Назвы паднявольных людзей у пачатку XIII стагоддзя (на матэрыяле гістарычнага рамана Л.Дайнекі "Меч князя Вячкі")

Г.Ф. Андарала
БДПУ (Мінск)

Нельга сёння ўявіць гісторыю нашага народа без літаратуры. У гэтых адносінах творы гістарычнага жанру займаюць асаблівае месца сярод іншых форм літаратурнай творчасці, паколькі садзейнічаюць вывучэнню мінулага нашай краіны. Прынцып гістарычнай дакладнасці патрабуе ад пісьменнікаў, каб апісаныя падзеі і з'явы мінуўшчыны абапіраліся на факты гістарычных крыніц, на даследаванні гістарычнай навукі. Адным са сродкаў адлюстравання мінулага ў мастацкім творы з'яўляецца яго мова. Для вырашэння розных творчых задач майстры слова выкарыстоўваюць у сваіх мастацкіх тэкстах лексічныя адзінкі, якія выйшлі з актыўнага ўжывання, але не зніклі з мовы зусім, ужываюцца ў мастацкіх тэкстах на гістарычную тэму і ўяўляюць асаблівую цікавасць, паколькі маюць культурна-гістарычную значнасць, застаюцца і зараз адзіным сродкам выражэння адпаведных паняццяў і служаць неабходнай крыніцай пры вывучэнні гістарычнага мінулага беларусаў.

Раман Л.Дайнекі "Меч князя Вячкі" ахоплівае нязначны, але адказны, лёсаносны перыяд гісторыі беларускага народа. У ім знайшлі сваё мастацкае адлюстраванне многія сацыяльныя з'явы, эканамічны і палітычны ўклад жыцця ў пачатку XIII стагоддзя. Гэта абумовіла выкарыстанне пісьменнікам грамадска-палітычнай лексікі. Даволі значны па аб'ёме разрад складаюць словы, якія характарызуюць структуру тагачаснага грамадства. Сваёй разнастайнасцю і багаццем сінанімікі вылучаецца сярод іх перш за ўсё гістарычная лексіка, звязаная з абазначэннем паднявольных людзей.

Назвай сукупнасці паднявольных людзей быў у старабеларускі перыяд тэрмін *чэлядзь нявольная*. Аднак часцей за ўсё старабеларускім пісьмовым помнікам было ўласціва слова *чэлядзь*, бо яно стала настолькі папулярным у тагачасным жыцці і значэнне яго было настолькі празрыстым, што складальнікі дакументаў не лічылі патрэбным ужываць прыметнік *нявольная* [1, с.163]: *Яны [кукейносцы] мелі права на відовішча крыві, усе гэтыя рамеснікі і купцы, чэлядзь і смерды з навакольных селішчаў* [2, с. 50]. У "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" слова пададзена са значэннем 'насельніцтва феадальнай вотчыны Старажытнай Русі, якое знаходзілася ў разнастайных формах залежнасці ад феадалаў' [3, V(2), с.336]. У Вялікім княстве Літоўскім гэта таксама былі слугі, работнікі, якія жылі пры дварах феадалаў. Сваім становішчам яны былі блізкія да халопаў: знаходзіліся ў поўнай уласнасці феадалаў, былі прадметам куплі-продажу і судовых іскаў, выконвалі сельскагаспадарчыя, прамысловыя, рамесныя і іншыя работы. Паводле Статута 1588 года тэрмін *чэлядзь нявольная* быў забаронены. Чэлядзь стала называцца *дворнаю, атчызнаю, купленаю* [4, с. 533].

Для абазначэння паднявольнай асобы мужчынскага і жаночага полу ўжываліся тэрміны *чалядзін, чалядзіна, чалядніца, чалядзінка*: *Чалядзіна пакланілася князёўне, бясшумна знікла* [с. 89]. *Некаторых цівуноў, чалядзінаў*

і чалядніц выгнала княгіня з Кукейнаса ў загарадную княжую сядзібу [с. 174] *Дабранега з чалядзінкаю Кулінай, бо адной было боязна, забегла за церам, прыслухоўвалася – з якога боку сабакі брэшуць* [с. 89].

Як агульнапрынятае найменне залежнай ад феадала асобы ў пач. XIII стагоддзя было і стылістычна нейтральнае слова *халоп*. Адзначанай пісьмовай традыцыі і семантычнай напоўненасці слова прытрымліваецца і Л.Дайнека: *Вячку не спадабалася, што халопка сніць шчаслівы мірны сон у той час, як маленькая гаспадынька пакутуе ад хваробы* [с. 25]. *Дрэжны той князь, на якога ўздымаюць дзясніцу ягоныя ж халопы* [с. 27]. У пазнейшы час у мове пануючых класаў гэта лексічная адзінка набыла пагардлівае гучанне са значэннем ‘мужичина, невьжа’ [5, с.682].

У дакументах XI-XII стст. у Старажытнай Русі для абазначэння бяспраўнага сельскага насельніцтва ўжываўся тэрмін *смерды*. Першапачаткова прадстаўнікі гэтага саслоўя мелі сваю гаспадарку, коней і інвентар, плацілі даніну князю. Яны захоўвалі свае правы і свабоды. З XIII-XV стст. гэты тэрмін паступова знік у сувязі з дыферэнцыяцыяй сялянства [6,VI, с.367]. Земляробства лічылася нізкім заняткам, таму слова стала ўжывацца як зневажальная назва ў адносінах да простага люду. Акрамя таго, этымалогія слова збліжалася з агульнаславянскім дзеясловам *смердети* ‘вонять, испускать смрад, зловоние, отвратительный, вонючий запах’. Леанід Дайнека прытрымліваецца храналагічных межаў ужывання дадзенай лексічнай адзінкі – пачатак XIII ст.-- і выкарыстоўвае яе са значэннем ‘селянін, які быў у феадальнай залежнасці’: *Карміцелька ўзяла Соф’ю на рукі, прытуліла да сябе, пачала ціха напяваць песню, якая гучала і гучыць у чорных хатах смердаў* [с. 26]. *Смерды для перамоваў вылучылі таксама пяць чалавек* [с. 99]. Пагардлівае, зневажальнае гучанне набывае вытворны прыналежны прыметнік *смердавы* ў спалучэнні са словам *племя* ў няўласна-простай мове Дабранегі: *Халопкі, чалядзінкі, усё чорнае смердава племя жыве весялей за яе, князеўну* [с. 87]. Князеўна, якой споўнілася ўжо шаснаццаць год, не можа дачакацца свайго суджанага, выглядае яго ўжо не адно лета. Яна зайздросціць сваім слугам, халопкам і чалядзінкам, якія, нягледзячы на іх беднае становішча, могуць кахаць і быць каханымі. Абзеленая ўвагай мужчынскага полу, даведзеная да адчаю, князеўна нават хоча стаць часткай гэтага смердавага племені: *Чаму яна, Дабранега, не чалядзінка?* [с. 87]. *Гэтае смердава племя жыве непрыкметна і бясшумна, як мышы, як ніцая трава пры дарозе* [с. 89].

Тэрмін *абшчына*, які ўжываецца ў рамане, абазначае адну з формаў сацыяльнай арганізацыі. Спачатку яна складалася з кроўных родзічаў і называлася *родавай абшчынай*. У сярэднія вякі ўзнікае *суседская (тэрытарыяльная) абшчына*, якая аб’ядноўвала галоўным чынам сялянскае насельніцтва. Тэрміналагічнае словазлучэнне *суседская абшчына* знаходзім і ў творы: *Затое ніводная суседская абшчына, баючыся князя, не кратала, не перачэсвала іхнія межавыя знакі, што сякераю высыкаюцца на дрэвах, і сядзелі смерды на прадзедаўскай зямлі, і зямля гэта іх карміла* [с. 69].

Для абзначэння суседскай абшчыны, па сцверджанні гісторыкаў, яшчэ ўжываліся тэрміны *вервь* і *мір* [6, I, с. 23]. *Мір* уяўляў сабой больш высокую ступень абшчыннай арганізацыі, *верві* ўваходзілі ў яго як ніжэйшыя адзінкі. У час, апісаны пісьменнікам у рамане, *вервь* была адносна самастойнай арганізацыяй сельскага насельніцтва, яе члены лічыліся свабоднымі людзьмі. Гістарычны тэрмін *вервь* таксама ўключаны аўтарам у тэкст рамана як назва суседскай абшчыны: *І заплаціла вось дзікую віру, бо, як гаворыцца ва ўставах князёў Свіслацкіх, “у іхняй зямлі, у іхняй верві галава ляжала”* [с. 76].

Лексічная адзінка *цівун*, якая сустракаецца на старонках рамана, па сваім значэнні мае сувязь з тэрмінамі абшчына, *вервь*. У перыяд дзеяння суседскіх абшчын (X – XIII стст.) адбывалася маёмаснае і сацыяльнае расслаенне насельніцтва. У абшчынах з’яўлялася праслойка людзей, якія прадстаўлялі інтарэсы княжацкай улады. Менавіта такімі і з’яўляліся *цівуны*: *Агонь і сырое наветра рабілі сваю таемную, незразумелую шмат якім людзям, у тым ліку цівунам і Якаву, справу* [с. 145]. *Чахома з Якавам пільнавалі баярскія цівуны, так што збегчы ў дарозе не было ніякай магчымасці* [с. 144].

Такім чынам, дзякуючы выкарыстанню гістарычных лексем, якія называюць паднявольных асоб, прытрымліваючыся храналагічных межаў ужывання іх, Леанід Дайнека гістарычна праўдзіва адлюстравалі класавыя адносіны, разнастайныя формы залежнасці паднявольнага народа ад пануючых класаў у пачатку XIII стагоддзя.

Літаратура

1. Баханькоў, А.Я. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / А.Я. Баханькоў і інш. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 340 с.
2. Дайнека, Л. Меч князя Вячкі: раман / Л.Дайнека. – Мінск: Юнацтва, 1993. – 298 с.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. – Мінск: БелСЭ, 1977–1984 – Т. 1-5.
4. Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя / рэдкал.: І. П. Шамякін [і інш.]. - Мінск: БелСЭ, 1989. – 575 с.
5. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І.Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 729 с.
6. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. – Мінск: БелЭн, 1993 – 2003 – Т. 1-6.